

LA FESOMIA D'ANDORRA A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX. UNA APROXIMACIÓ A TRAVÉS DE DIARIS DE VIATGERS I DOCUMENTS D'ÈPOCA

Resum

Diferents llibres de viatgers i documents d'època permeten de reconstruir, de manera esbiaixada, la fesomia d'Andorra a la segona meitat del segle XIX. A través de descripcions i obres literàries, es realitza una aproximació al paisatge andorrà de final de segle.

Abstract

Different traveller's books and antique documents allow reconstructing, partially, the appearance of Andorra in the second half of the XIXTH century. Through literary books and descriptions, an approach to the past Andorran landscape is made.

David Serrano Giné
Servei de Gestió i
Evolució del Paisatge.
Departament de
Geografia Física i Anàlisi
Geogràfica Regional.
Universitat de Barcelona

1. Introducció

La singularitat d'Andorra, tant pel que fa a qüestions relacionades amb fets biofísics, com pel que ateny a qüestions de caire social i polític, ha propiciat que des d'antic aquest país fos objecte d'especial atenció. A final del segle XIX un estol de viatgers, científics i literats van deixar paleses les seves opinions sobre les valls. La procedència d'aquests autors, els seus interessos i el seu llegat són de gran diversitat, i al mateix temps de gran interès. A partir de les diferents fonts d'època presentem la fesomia que, segons els autors esmentats, oferien les valls d'Andorra durant la segona meitat del segle XIX.

Les fonts d'informació de les quals ens hem nodrit han estat diverses. Hem treballat amb el *Diccionario...* de Pascual Madoz (1850); l'obra de Bayard Taylor (*La República dels Pirineus*), de 1867; les notes de mossèn Cinto Verdaguer, de 1883; les *Cartas Andorranas* de Joseph Aladern (1892); els treballs de Silví Thos i Codina (1884, 1885) i els apunts d'André Gide (1889). A banda, hem complementat aquestes aportacions amb exercicis de fora del nostre període d'estudi, per bé que de gran interès. Així hem pogut comptar amb les descripcions de Francisco de Zamora, de 1788; de fra Tomàs Junoy, de 1838; i de

Chevalier (1848), entre d'altres. Paral·lelament ens hem servit d'aportacions i referències més recents, com les de Folch i Torres (1905), Raymond Escholier (1931) o Salvador Llobet (1947), per citar-ne només tres. Aqueixa documentació ens ha servit per complementar la nostra aportació.

El gros del present exercici s'articula entorn de la sistematització i contrastació de les aportacions dels autors assenyalats. Per tal de no restar vàlua a llurs cites, hem volgut respectar la llengua i l'ortografia emprada en les fonts originals. Hem estructurat l'exercici en tres grans apartats: relleu, vegetació i aprofitaments del sòl. Amb aquesta classificació, creiem, ocupem el gruix d'aspectes a considerar en una aproximació fisiognòmica de les valls d'Andorra a les darreries del segle XIX.

2. El relleu

Una de les descripcions més delicioses de l'Andorra de finals del vuit-cents és, probablement, la que realitza en Silví Thos: “Es este un delicioso valle de montaña, cubierto de verdes prados y frondosos bosques, por entre los cuales asoman los agrisados peñones graníticos y las negruzcas masas de pizarras y cuarcitas salpicado de pueblos y caseríos, que en forma de anfiteatro se extienden alrededor del río, cuyas márgenes festonean alegres huertas y robustas alamedas” (Thos, 1884: 3). Silví Thos i Codina, geòleg de professió, va realitzar una expedició a Andorra a final del segle XIX amb l'objectiu principal de reconèixer la riquesa geològica de la nació. És per aquest motiu que l'esmentat autor para especial atenció en aquelles qüestions de caire mineralògic, geològic i ensems geomorfològic: “Este pico [puig d'Envalira], notable por su situación cual ninguno, levántase á manera de gigantesco mojón en el confín de los valles del Valira, del Ariège, de Carol, de Arbó y de la Llosa, separando Andorra y subdividiendo entre sí los departamentos franceses del Ariège y de los Pirineos orientales y las provincias de Gerona y Lérida [...]. Como en el resto del Pirineo, llama la atención en Andorra la profusión de ibones ó estanques que aparecen en la parte alta de los valles, y de los cuales arrancan la mayor parte de las corrientes fluviales, según de algunos se ha hecho ya mención” (Thos, 1885: 15, 21-22). Igual d'emotiu és el relat de Bayard Taylor en apropar-se a les Valls en 1867: “[...] when the path turned into the gorge of the Valira, the landscape instantly changed. On one side rose a rocky wall; on the other, meadows of blossoming grass, divided by thickets of alder and willow, slanted down to the rapid stream, the noise of which could scarcely be heard for the songs of the nightingales [...]” (Grifa, 2002). André Gide, colpit per l'agressivitat del relleu, fa constar quelcom semblant: “Extraordinaire étroitesse de cette vallée; nous voici, sans nous en apercevoir, en Espagne; en Andorre déjà, nous avons croisé de ces mules frangées de rouge. La rivière se fait plus profonde; un canal s'en distrait. Que nous suivons, quittant la route où nous voyons de loin nos chevaux lever la poussière” (Gide, 1889: 315).

Sense cap mena de dubte el tret geomorfològic més rellevant del relleu d'Andorra és l'empremta glacial. Diferents geofomes es poden trobar a les valls de manera pregona, totes relacionades amb fenòmens glacials i periglacials (Gómez Ortiz, 1996). A causa d'aquest glaciariisme ja esmentat per Thos i Codina, el relleu andorrà és abrupte i aspre, de marcada potència. Aqueix fet no passa inadvertit als viatgers d'època els quals, sovint des de posicionaments romàntics, se'n fan ressò.

Uns anys abans de la visita de Thos i Codina, fra Junoy manifestava aquest modelat amb igual èmfasi: “En pujàn per la mateixa riviera se troba Vallcivera en la que hi ha dos estanys forcats, lo port o portella dels esparvers per la que se va a la vall de la Llosa, al costat de lo cual esta lo elevat puig de la Muga” (Junoy, 1838: 24). El 1882 J. Aladern escriu: “[...] anant montanya amunt seguint sempre'l rihuet Madriu, he pujat á Angolostés per veure son llach, de cual lloch m'havian fet grans elogis, y à fé que no he quedat desilusionat, molt al contrari, he quedat sorprés de tanta bellesa. [...] Lo siti es triat y deliciós. Figurat en una calma, planella ó meseta, que diuhen los castellans, d'uns dos kilómetres cuadrats, elevada a mitja montanya poch mes ó menos. De las tres parts, una d'aquesta plana l'ocupa un estany d'aiguas tranquilas y transparentas com un mirall, en las quals se cria en gran número lo peix nomenat truyta, lo mes preferit dels peixos d'aigua dolsa pels bons gastrónoms.” L'autor afegeix en to exclamatiu: “¡Y que's bonica aquesta Vall propiament dita de Andorra! Sembla mentida que al cor d'aquestas montanyas tan agrestes, puga trobarshi un lloch semblant; es cuestió d'obrir la vista y quedar encantat” (Aladern, 1882: 110, 66). Malgrat tot, Jacint Verdaguer es plany: “Els tarterars que cal travessar per visitar-los omplen tot el tros de vall que no és estany, i això aigualeix el plaer de veure'ls” (Verdaguer, 1883: 120).

Aquesta topografia glacial abrupta i bella al mateix temps també va colpir André Gide, en arribar al Principat des de l'Hospitalet: “Peu avant d'arriver au col, nous assîmes un instant à côté d'une source paramonieuse et sans beauté. Elle filtrait entre les feuilles de schiste, glacée ; on pense s'en humecter seulement, on ne peut se retenir d'y boire” (Gide, 1889: 313). Uns anys més tard Folch i Torres s'expressà amb igual emotivitat: “[de la Seu a Andorra] a medida que iban internándose en el Pirineo el terreno se presentaba aun más áspero y accidentado” (Folch, 1905: 162).

No obstant això, és mossèn Cinto Verdaguer qui sap captar amb més dramatisme la bellesa glacial del relleu andorrà. Les darreres estrofes del cant IV de *Canigó* ho deixen ben palès:

Vessant-se'l d'un a l'altre amb dolç murmuri,
los tres llacs de Tristany són més hermosos;
puig d'Alba i Fontargent més blanquinosos,

amb llur brial de neu que mai se fon.
Les Valls d'Ordino i d'Incles són més plenes
d'harmonies, de somnis i misteri
als raigs que hi deixa ploure l'hemisferi,
ala serena de qui cova el món.

És ben curiosa aquesta passió d'alguns romàntics i dels seus successors pels paisatges alpins i les fesomies abruptes i rugoses, que sovint identificaven amb una naturalesa virginal. Aquesta admiració per la qüestió montuosa és nova en les valoracions estètiques d'Occident. En realitat, fins les darreries del període il·lustrat no es comença a valorar les muntanyes indòmites i les fesomies rudes. Taylor, nord-americà però romàntic fins al moll de l'os, escriu: “Shall I ever forget the last miles of my journey? Crystal waters rushed and murmured my path; great twisted ilex-trees sprang from the masses of rock; mounds of snowy eglantine or purple clematis crowned the cliffs or hung from them like folded curtains; and the dark shadows of walnut and poplar lay upon the lush fields of grass and flowers” (Grifa, 2002). De fet, la primera ascensió a l'alta muntanya per motius estrictament no pràctics (és a dir per oci, plaer, esport...) no es realitza fins 1786, quan s'escala el Montblanc per primera volta. Fins llavors l'alta muntanya acostumava a ser valorada pejorativament, com un espai inhòspit i desagradable i, per tant, desaconsellable. En aquest sentit s'han expressat dilatadament Alain Roger (2000) i Martínez de Pisón (2000) entre d'altres, motiu pel qual no ens hi estendrem. Per al cas andorrà simplement citarem les impressions —prou significatives— de Francisco de Zamora en visitar les valls el 1788 (la cursiva és nostra): “Hay palomares en muchos lugares del Valle, formados en torres sueltas. Caminando por este camino desde San Julián, se ve a la mano izquierda un *escarpe espantoso*. [...] La parroquia de Canillo está situada al pie de un *terrible peñasco*, dividida en dos barrios” (Villaró, 2004).

Amb el temps, aquestes morfologies heretades dels freds quaternaris havien d'estar destinades a convertir-se en punts d'atracció turística. “[...] je suis allé bien souvent chercher le grand calme au pays d'Andorre, dans la sauvage vallée d'Ordino, si délicieusement retirée, hantant de préférence le cirque glaciaire des Pessons (à trois heures de marche de Soldeu) et sa vingtaine de lacs aux eaux de turquoise transparente, ou bien encore le lac d'Engolasters qu'aujourd'hui les paresseux peuvent gagner par le funiculaire de la FHASA” (Escholier, 1931: 156).

Des del punt de vista geomorfològic no pot deixar-se de fer esment de l'esllavissada de terres esdevinguda al Fener pels volts de 1865. El fet fou de tan marcada transcendència que diversos autors se'n fan ressò. Aladern ho expressa amb vivesa: “Sobre aquell prat tan vert y tan plá hont pasturavan aquellas mulas, antes s'hi aixecava un poble de la parroquia de Andorra la Vella anomenat Fené. Un dia, mes amunt de las casas, al peu mateix de la montanya, de cop i volta hi nasqué una font, lo que sorrengué á aquells vehins ensemps

que'ls acontentá, ja que aixís s'estalviavan anar ben prop de Las escaldas á cercar l'aigua. Aquella font, que havia nascut molt petita, anava creixent de cada dia, fins que's convertían abundantíssima. Anava creixent creixent, tant, que al poch temps sa corrent ja arrastrava runa cap baix al poble, anant desgastant la montanya de constitució gravalosa y per lo tant poch segura. Olt poch després era tanta la quantitat d'aigua que sortia y de runa que arrastrava, que amenassava inundar lo poble tot enrunantlo al mateix temps. Tots los vehins tement una catástrofe, espantats d'aquell fenómeno natural, abandonaren sas casas y s'establiren los uns á Las escaldas y'ls altres á Andorra la Vella. Poch temps després d'abandonat lo poble estava ja convertit en un verdader llach, enrunats sos carrers y'l terreno tot somogut... No quedá del poble de Fené ni una pedra, ni un indici que'l recordi, que indiqui lo lloch hont s'aixecava. Fa d'aixó uns vint y cinch anys" (Aladern, 1892: 96).

3. La vegetació

Després del relleu i la diversitat de formes i topografies derivades de l'acció glacial, allò que acostuma a cridar més l'atenció als visitants d'Andorra és l'encatifat vegetal. A voltes es fixa l'atenció en els verds prats, a voltes en els boscos de pins i avets, però sempre destaca el caràcter alpí del país. Taylor descriu la part alta del Principat, i no deixa de fer esment a les seves característiques montanes: "The landscapes were now wholly northern, except the sun and sky. Aspens appeared on the heights, shivering among the steady pines. After a time I came to a point where there were two valleys, two streams, and two paths... on one side, all the mountain was golden with broom-flowers; on the other, a mass of fiery crimson, from the Alpine-rose. The valley was dotted with scattered cottages of the herdsmen, as in Switzerland" (Grifa, 2002). André Gide, per la seva banda, és molt més explícit: "La végétation ne me paraît pas différente de celle des Alpes; des pins trapus remplacent pourtant les fastidieux mélezeux et les épicéas... Et la neige morte, avant de parvenir au sommet; au bord de la neige, des gentianes. Ces montagnes n'ont, somme toute, d'autre avantage sur les Alpes que d'être un peu moins hautes, un peu plus au sud est, pourtant, baignées, d'une lumière un peu moins crue." Més endavant remarca: "Sur un champ d'euphraises mauve pâle vole une Parnassien Apollon; je me souviens de ma joie lorsque enfant, pour la première fois, je vis dans le Jura ce papillon superbe que je croyais n'habiter que les Alpes" (Gide, 1889: 314).

En realitat, la vegetació del Principat és un xic més mediterrània, amb diferents elements termòfils, tal i com és propi dels Pirineus (Bolòs, 1996). Aquest caràcter és palès per fra Junoy —autor de latitud més meridional que Gide— quan afirma com a pirinenc el que Gide reclama com a alpí: "En las montañas de Andorra se troban tots los arbres, arbustos y plantas comestibles, y medicinals com en las demás montañas del Pirineu." Junoy esclareix, tanmateix, la diversitat forestal del país: "Los fondos com es en Andorra y Sn. Julia los Noguers y probran be; Roures, Elsinas y Castanyers no son despreciables. Lo terreno es saludable" (Junoy, 1838: 42, 50).

Thos i Codina tampoc no vacil·la a vincular la vegetació pirinenca del país —sense dilatar-se massa, però— amb les peculiaritats climatològiques de l'alta muntanya: “Sólo, de un modo general, indicaré que es templado en verano y muy riguroso en invierno; que esta última estación se prolonga, según noticias, por espacio de más de la mitad del año; y que, durante ella, grandes borrascas depositan sobre las montañas enormes masas de nieve, que los vientos remueven y transportan sin cesar de nos sitios á otros, acumulándolas finalmente en el fondo de los barrancos, y desapareciendo en ocasiones bajo su espeso manto de estanques, las fuentes y hasta los más altos abetos de los bosques” (Thos, 1885: 23). Pascual Madoz fa notar la riquesa vegetal del Principat, i posa especial èmfasi en els guany forestals: “[...] bosques de pinos, abetos, robles, encinas, abedules, fresnos, chopos y otros árboles que proporcionan abundante combustible y madera, no solo útil para los edificios, sino para mástiles y construcción” (Madoz, 1850).

Sovint la vegetació esdevé molt més ufana a la vora dels rius, car la disponibilitat d'aigua és major i la fondària del sòl, superior. Francisco de Zamora ho fa evident de manera pragmàtica: “Ay en las riberas del Balira muchos saúcos, cuya oja es mejor para los cerdos que la del olmo” (Villaró, 2004). Aladern destaca aquesta característica a les vores d'Andorra la Vella d'una manera un xic més poètica: “Lo camí [lo Madrit de Andorra] que porta aquí desde Sant Juliá es molt pintoresch, com ho son tots los d'aquí dalt; com que tots van vorejant lo riu, lo murmuri de l'aigua ab la vegetació que á un costat y altre creix los tan frescos, alegres y ombrius” (Aladern, 1892: 66). En els vessants de la muntanya, o bé s'instal·len conreus, o bé s'aprofiten els indrets amb vocació pradenc, sempre amb petites poblacions d'arbres vora els cursos fluvials: “Pel centre corre'l Valira, ample y quiet, á un costat y altre s'extenen extensos prats, per hont se bellugan remats de mulas y bous, uns prats verts y matisats, crehuats de acequias (segles, que diuhen ells), per la vora de las quals s'extenen fileras d'oms y altres arbres gegantins” (Aladern, 1892: 71). Segons Francisco de Zamora, vora aquests topants també hi feien aparició els avellaners: “[a la Massana] Se crían abellanas mui delicadas en las márgenes de los prados” (Villaró, 2004). En altres indrets, però, la vegetació esdevé més ufana i de caràcter atapeït: “Lo camí que porta á Ordino partint de las creus ja citadas, es potser lo mes angost y pintoresch de per aquí, al menos fins arribar á vista de La Messana. Lo camí passa per sobre'l riu, arriat al cingle, y'l riu passa tan fondo y estret, que en molts llochs, la vegetació que creix á l'un costat y altre s'arriba á entrellessar formant un pont de verdor” (Aladern, 1892: 122).

Les masses forestals de pins i avets també criden l'atenció dels viatgers. En alguns casos, com en Verdaguer, l'escena que es reproduïx no deixa de ser un tòpic del paisatge pirinenc: “Sant Miquel [d'Engolasters] és una església verament antiga, de pedres petites bastida; s'hi entra pel costat, per un pòrtic senzill. Un poquet amunt, sobre uns conreus i sota un serradell emboscac de pins, s'allarga l'estany, d'uns sis-cents passos de llarg i uns dos-cents d'ample. Dintre s'hi veuen grossos pins, amb branques i sense. No és de molta fondària; hi abunden els barbs” (Verdaguer, 1883: 94). A l'època de Verdaguer, igual que a

la de Zamora, variada fauna poblava aquesta regió biogeogràfica: “Por todos estos montes se be los árboles oradados con unos ahugeros que hace un pajarraco que llaman picot, y por la fortaleza de él, o quizá por valerse de ella, llaman aquí a una hierba picot, que rompe el hierro”. Destaca, però, la poca familiaritat dels forasters vers aquest bestiar.

El cant IV de *Canigó* posa en vers aquesta fesomia, on construccions, prats, arbredes i bestiar conformen una estampa plena d'identitat:

Atravessant lo Sícoris aurífer,
la carrossa es desvia vers Salòria
. . . . .
contempla el jove feixes i boscatges,
i, darrera els pradells de la Regina,
una esmaragda en forma de petxina
tota plena de perles i de flors:
és la vall delitosa de Setúria;
quan amb son bes primer l'alba arrosa
sembla l'àurea conquilla en què flairosa
del mar isqué la reina dels amors.

Les darreres estrofes del cant XII de *Canigó*, inspirades vora el santuari de Meritxell, expressen metafòricament aquest cromatisme montà. Verdaguer compara els estanys dels Pessons amb brillants, i les flors de neret (*Rhododendron ferrugineum*) amb les gemmes de la corona de la Verge:

Damunt son front llueixen
los dotze estanys Pessons, corona hermosa
que de brillants i gemmes li ofereixen
aqueixes cimes on lo cel reposa;

Com assenyala Folch i Torres a l'inici de segle XX: “La vegetación y el paisaje son espléndidos, como en todos los lugares de aquella parte de Pirineos”, per això és un plaer passejar-s'hi: “Por espacio de dos horas atravesaron montes y más montes á cual más selvaticos y agreste, cubiertos de abetos y en cuyas faldas se extienden deliciosas praderas de fresca hierba de brillantes matices, donde numerosos rebaños pacen tranquilamente” (Folch i Torres, 1905: 164, 162).

4. Usos i cobertes del sòl

Per difícil que pugui semblar enguany, durant anys Andorra s'havia caracteritzat per l'abundor de vinyets. Tal i com han demostrat els treballs de Mas i Canalís, les vinyes eren plantades a Andorra en feixes ben estretes que, com graons, s'enfilaven pels vessants

de muntanya (Mas, 2003). Evidentment només eren conreats aquells indrets més propicis, malgrat que sembla ser que de manera eficient. Enguany aquest conreu és desaparegut, però romanen alguns topònims que el recorden: la Vinya de Can Diuenge (Engordany), el Roc de la Vinya (Encamp), la Canal de la Vinya (la Massana), etc.

Quan Francisco de Zamora va visitar les valls, ja no s'hi plantaven ceps ("Por aquí se acaban las biñas"). Els aprofitaments agraris es basaven en les pastures, la ramaderia i alguns conreus rústecs en els indrets més propicis: "El monte que se halla delante de San Julián, de una elevación extraordinaria, es todo él de una roca, sin que se le vea tierra alguna, y se llama de Rocafort [...], el otro que se halla a la parte opuesta, llamado Sibós, todo él está cultivado y lleno de huertos que producen todo género de verduras de la calidad más excelente, árboles frutales, y, entre ellos, higueras y en el monte Maynot, unido también con este, hay un lugar de cuatro casas en lo más alto, que se llama Certés" (Villaró, 2004). És de remarcar el fet que les finques privades sovint estiguessin voltades per murs de pedra: "[Santa Coloma] Toda esta llanura está perfectamente cultivada y arvolada, y hay muchos prados. En medio está la villa de Andorra, y, antes de entrar, se ven orillas del camino unos nogales terribles, cuyas nueces son delicadísimas. Los campos están cercados, como igualmente los prados. Los cercan con piedras, sacando del mismo campo la pieza de cultivo y su cerca, empleando para eso los tiros de pólvora" (*Op. cit.*). En tot cas, sembla ser que a finals del set-cents el que més abundava eren els prats amb vocació de pastures. De manera escadussera es trobaven disseminats nuclis de població i bordes o pallers que acabaven de conformar el caràcter rural del país: "Allí se ven esparcidas por los montes unas casas que llaman bordas, y son casas para recoger la hierva para los gandos; descubriéndose por aquellos montes algunos cabríos. [...] Soldeo es sufragánea de Canillo. Ai seis u ocho casas y una muy pequeña capilla. Toda esta ribera tiene excelentes prados, cubiertos de ganados de todas especies, con sus bordas y quartales de modo que da gusto ver los prados llenos de ganado mayor, y las montañas de menudo" (Villaró, 2004).

Les descripcions de fra Junoy, de 1838, presenten una fesomia semblant a la reportada per Zamora. Fra Junoy, tanmateix, especifica certs conreus i fa esment del seu caràcter autosuficient: "En todas las parroquias se cull blat segle del que menjan regularmen totom lo pa. [...] Las millors terras son destinadas a las praderías, las cuales y las montañas los produexen pastura abundàn per lo mol bestiàr de llana, babras bacas y eugas que crian; de llegums ne cullen per son consum de truffas tambe ne tenen per la cria dels tosinos. [...] Tots los pagesos se treballen lo canem y la llana de sa cullita que despres ne fan fer draps per los texidors..." (Junoy, 1838: 50, 52).

A mitjan segle XIX l'estadista espanyol Pascual Madoz pren notícia de les valls, i reporta en el seu *Diccionario*: "El terreno es poco fértil, como puede suponerse, se divide en prados, donde se cría una variedad de yerbas de pasto para el alimento de los ganados durante el invierno: tierra de labor, en la que se cosecha centeno, algunas legumbres y hortalizas,

poco cáñamo, sabrosas patatas, algún frutal, especialmente nogueras y castaños, y cuya parte más baja y meridional se destina a la plantación de tabaco; y en terreno inculto ó erial donde se encuentran ricos pastos de verano” (Madoz, 1859). El 1867, segons Taylor, el mosaic agrícola era igualment cosa comuna: “Terraces of grain, golden below, but still green above, climbed far up the slopes; the forest and rock succeeded; and finally the gray pinnacles, with snow in their crevices, stood mantled in their own shadows” (Grifa, 2002). André Gide també fa esment de la vinculació entre pastures i bestiar: “Troupeaux de vaches et taureaux au passage du col; troupeaux de chevaux” (Gide, 1889: 314). Entre 1898 i 1900 el veguer francès va calcular més de vint-i-tres mil caps de bestiar (Llobet, 1947), cosa que ja es troba en sintonia amb aqueixes asseveracions.

Verdaguer, molt més romàntic, no para tanta atenció als conreus com a les cobertes del sòl, especialment aquelles de valor estètic: “Els trossos d’herba relliscanta succeïen als tarters, on era fàcil trencar-se una cama; i rocs i gespa barrejats m’oposaven doble entrebanc i perill a la vegada. [...] Les cases eren de pedra nua i només les riques es trobaven emblanquinades. [...] Fins Ordino, i quasi fins a Andorra, la vall és verament formosa: boscos a les serres, prats verdosos brolant aigua a cada banda del riu; quan la ribera s’eixampla, un poblet s’hi asseu, coronant-se de conradís, com diuen ací” (Verdaguer, 1883: 54, 70, 62). El polèmic tabac, finalment, també és objecte de consideració, però no tant pel seu conreu, sinó pel seu contraban.

El poblament, tal i com es descriu, és dispers, amb petits nuclis d’atracció. Sovint els casalots són grans, de pedra i cromatisme obscur. Alguns autors fan destacar les cases emblanquinades, cosa que demostra el contrast que devia existir. Taylor descriu així les poblacions andorranes el 1867: “The massive stone walls of the houses were nearly black; the roofs of huge leaves of slate were covered with a red rust; and there were no signs that anything had been added or taken away from the place for centuries”, per afegir més tard: “The houses are built of rudely broken stones of schist or granite, and roofed with large sheets of slate. The streets seem to have been originally located where the surface of the rock rendered them possible...” (Grifa, 2002).

En general, però, sembla evidenciar-se una clara distinció entre els espais edificats (de caràcter compacte) i aquells altres lliures de construccions o, almenys, amb construccions escadusseres: “En efecte, Sant Julià es un poble relativament gran y bonich; lo pobre, lo lletj, casi podriam dir, son los alrededores, puig s’alsa sobre una costa tancada entre tres altas montanyas, entre mitj de las cuales corre’l Valira, espadat y estreto com una canal. Damunt del poble, passa per un puesto tan angost, que casi corre amagat entre rocas. Pero’l poble es verdaderament bonich é important” (Aladern, 1892: 60). Bayard Taylor és més polit quan escriu: “Then, one by one, the brown houses above me clung like nests to the rocks, with little gardens hanging on seemingly inaccessible shelves” (Grifa, 2002). Ja a l’època de Zamora eren freqüents aquestes edificacions, com les fargues i els problemes

ambientals que comportaven: “Todos estos montes se ven destruídos continuamenmte con las carvoneras para las herrerías, echas sin orden ni regla y que caminan hasta su ruina. Se me aseguró que dentro de 30 años se habrán cerrado todas por falta de leña.”

Amb tota seguretat aquest fou l'aspecte del poblament d'Andorra fins a la segona meitat del segle XX. Escholier, que va visitar el país el 1931, descriu Andorra la Vella de manera prou minuciosa; possiblement aquest mateix aspecte era el que oferia una cinquantena d'anys enrere: “Campée au pied du pic d'Anclar, sur une terrasse rocheusse qui surplombe la rive droite du Valira, la petite capitale n'est, à vrai dire, qu'un bourg assez maussade, avec ses toits d'ardoise, ses maisons de schiste et granit. Cependant, sur la place où s'étalent, non sans ostentation, les plus vieilles demeures à balcons de bois travaillé ou de fer forgé, dont certaines, teintes en ocre clair, montrent des décorations à la fresque, s'ouvre l'église romane, du XI siècle, avec ses autels aux belles boiseries surdorées” (Escholier, 1931: 151).

Un dels aspectes que més crida l'atenció als viatgers és el termalisme d'Escaldes. El fet, per si mateix, no mereixeria ser esmentat de manera expressa, si no fos per les conseqüències que se'n derivaren en la fesomia de la població a finals de segle XX. Junoy expressa el fenomen d'aquesta manera (Junoy, 1838: 70): “Tot lo peu de la montanya en que està edificat lo poble de las Escaldas brolla de agua sulfurea, y si troban varias fons abundans de un calor acsessiu bonas per veurer y per banys sulfureos, be que no hi ha comoditat per banyarse y los que hi van han de valerse de bogaders, de pasteras, ò de la banyera de llauna que lloga lo petit Canturri.es de particular estimació la petita fon de raja en lo torren de Madriu mes amun del Barri no sols per la temperatura de son calor com agua tebi, sí que tambe per tan sulfurea, que lo Dr Anton Ximenes metje de Andorra la aprecia al millor sulfureto, y com atal causa los mes bons efectes als que las prenen. Es llastima de que no se haje efectuat may lo fer uns banys termals en dit poble de las Escaldas apesar de haverse proposat tantas vegadas especialmen en lo lloc de aquexa ultima fon tan propia per uns banys temperats.” Aladern, per altra banda, ja fa saber l'interès que tindria per a la nació l'explotació turística d'aquest recurs: “Segurament que las Escaldas y sos voltants es lo millors que te Andorra, tant, que posat en altres mans podria fer la riquesa del país. Lo mes notable son las aguas. Te un gran número de fons calentas, de sulfurosas y de frescas, tan frescas, que en una d'ellas tot l'any s'hi troba gel. Dins el poble mateix, al mitj del carrer per cual passa'l cami que va á Encamp, brollan dos fons abundantíssimas molt calentas, á l'una de las cuals poch li falta per bullir. A prop d'aquests manantials, molt prop d'aquí ne brollan també de ferruginosos. ¿Perqué n's fà aquí una estració balnearia com las moltas que existeixen pels Pirineus, tan á Fransa com á Espanya? Tot ajudaría á ferla deliciosa; lo paisatje aquí es magnífich, lo mellor que te Andorra” (Aladern, 1892: 99).

A tall de conclusions

Els escrits d'època són una molt bona manera d'apropar-se a la fesomia passada dels territoris. Les notes de viatgers i estadistes permeten reconstruir, si més no parcialment, aquesta geohistòria.

Pel cas d'Andorra a la segona meitat del segle XIX, diferents textos contrastats faciliten l'esbós d'aqueixa història territorial. Malgrat la desigual bondat i intencionalitat de les obres, en el seu conjunt permeten apropar-se a la fesomia d'una contrada montana, sovint feréstega, on la vida, a despit de semblar arcàdica, no devia ser gaire fàcil. La vegetació hi era abundant, no tant en formes arbrades (sobretot vora els rius i en indrets de forts pendents i alçada moderada) com en herbàcies. Les pastures i els conreus en feixes regalimaven per les valls, on la topografia facilitava llur establiment. Fruit d'això era una cabana ruminant important. Eren també freqüents les bordes, i altres construccions disperses que es disseminaven arreu. Els nuclis urbans compactes eren petits, i es caracteritzaven per l'empedrat de tàpies i carrers, i també per l'enllosat amb pissarres de les teulades de les cases. En conjunt ressaltaven en el paisatge com esquitxos bruns sobre un encatifat verdós.

Durant anys la fesomia andorrana ha romàs sense grans canvis. Ha estat aquesta mateixa aparença la que, en dècades recents, ha promogut el desenvolupament turístic del país, ha facilitat l'establiment de diferents infraestructures i ha empès el creixement urbanístic de les valls. Convindria tenir ben present aquesta conjuntura, no fos cas que aquest canvi de fesomia tan important com recent, comportés únicament millores tangencials poc duradores. Seria una trista paradoxa que aquests *paisatges tradicionals* tan valorats enguany, no sabessin trobar el necessari equilibri social i econòmic, i hipotequessin la qualitat i el benestar de les valls.

Agraïments

Vull fer exprés el suport institucional rebut pel Servei de Gestió i Evolució del Paisatge de la Universitat de Barcelona. De manera molt especial vull recordar n'Ester Armengol, de l'Institut d'Estudis Andorrans a Barcelona, que de bell principi ha demostrat gran atenció i eficiència.

Bibliografia

ALADERN, Joseph (1983). *Cartas andorranas. Any 1892*. Andorra la Vella: Ed. Promocions Literàries.

ALBERT, Esteve (1983). *La vella Andorra vista per Mossèn Cinto. Any 1883*. Andorra la Vella: Ed. Promocions Literàries.

BOLÒS, Maria de (1996). *La vegetació d'Andorra*. Andorra la Vella: Ministeri d'Educació, Joventut i Esports.

CHEVALIER, Michel (1848). *La République d'Andorre ou une république séculaire*. París.

ESCHOLIER, Raymond (1931). *Mes Pyrénées, de Gavarnie a la Méditerranée*. París: Bibliothèque Archaud.

FOLCH I TORRES, Josep Maria (1905). *Excursión á través del Principado. Cataluña pintoresca*. Barcelona.

GIDE, André. *Journal 1889-1939. Voyage en Andorre*. París: Bibliothèque Pléiade, p. 310-323.

GÓMEZ ORTIZ, Antonio (1996). *El relleu d'Andorra*. Andorra la Vella: Ministeri d'Educació, Joventut i Esports.

GRIFA, Pere (2002). *La república dels Pirineus. Andorra, 1867*. Bayard Taylor. Andorra la Vella: Ministeri d'Afers Exteriors, Govern d'Andorra; Ambaixada dels Estats Units d'Amèrica al Principat d'Andorra.

JUNOY, Tomàs (1983). *Relació sobre la Vall de Andorra RVP Fra Tomàs Junoy, provicari de Anyòs. 1838*. Andorra la Vella: Ed. Promocions Literàries.

LLOBET, Salvador (1947). *El medio y la vida en Andorra: estudio geográfico*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

MADOZ, Pascual (1850). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Almedralejo: Biblioteca de Santa Ana, 16 vol.

MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo (2000). *Estudios sobre el paisaje*. Madrid: Fundación Duques de Soria-UAM.

MAS, David (2003). "Les feixes de vinya. Exemples de paisatge a les Valls d'Andorra", a *Paisatges de la vinya*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.

ROGER, Alain (2000). *Breu tractat del paisatge*. Barcelona: La Campana.

THOS I CODINA, Silví (1894). *Andorra*. Boletín de la Comisión del Mapa Geológico. Vol. XI, p. 183-207.

THOS I CODINA, Silví (1885). *Reconocimiento físico-geológico-minero de los Valles de Andorra*. Barcelona.

VILLARÓ, Albert (2004). *Diari de viatge. Andorra, 1788*. Andorra la Vella: Ministeri d'Afers Exteriors, Govern d'Andorra; Ambaixada del Regne d'Espanya al Principat d'Andorra.